

Repere ale ironiei în totalitarismul din spațiul Europei sud-estice

Drd. Gabriel Preda
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

Abstract: *Humour is a feature of national spirituality, so the competence and performance of the political satire is completing the behavioral and psychological profile of a people. National specificity was shaped, over the centuries, by internal and external factors. The genetic and cultural heritage, together with some geographical and historical contexts created pitiful humour but also the genuine irony and self-irony. Anticommunist satire appeared from the tension between society aspiring to freedom, injured conscience and cloister totalitarianism; their collision leading to a special, sublimated riot. Thus, anticommunist humour becomes a sort of dissidence, hidden by the allusive values of the text, in order to expose propaganda and to proclaim the truth. As fruits of the Romanian satirical spirit, influenced by the Balkan, the jokes' protagonists, acquire their own life and cross decades of totalitarianism.*

Keywords: *irony, political satire, totalitarianism, national/ European specificity, dissidence, propaganda*

Sunt numeroase asocierile făcute de-a lungul ultimului secol între nazism și comunism; este remarcabilă asemănarea discursurilor ținute de Lenin, Stalin, Hitler sau Mussolini, similare sunt și campaniile represive ale ambelor sisteme totalitare. În 2017 se împlinește un veac de la revoluția bolșevică; în 1917 Germania era aproape învinsă după cel dintâi război mondial, dar se înfiripa nazismul. Dictaturile au determinat reacții intelectuale, printre ele și umorul apropiat sarcasmului. Considerăm îndreptățit să amintim aici fraza lui Anthony Ashley Cooper: „Cu cât sclavia este mai cruntă, cu atât bufoneria este mai rafinată.”[1]

Europa răsăriteană a trecut prin zece ani de fascism, apoi prin jumătate de secol comunist. Între 1944 și 1989, România a cunoscut transformarea moralei, ciocnirea sferelor de influență politică atât în plan intern, cât mai ales extern. Aflată sub ochiul de „Big brother” al URSS, țara noastră a traversat războiul rece și izolarea prin „cortina de fier”. Ministrul nazist Joseph Goebbels și Winston Churchill au fost cei care - din 1945 - au lansat și popularizat sintagma *cortina de fier*. [2] Această metaforă, ce încă dă fiori, trezește în imaginația intelectualului despărțirea Europei, separarea spiritulității în

democrație și totalitarism, libertate și cenzură, umor la scenă deschisă versus umor ascuns în temătoare ambiguitate.

Venirea comuniștilor la putere a dus la confuzia identităților sociale [3]; confiscarea averilor, naționalizarea proprietăților, distrugerea satelor au dus la destabilizare spirituală și la impostură. Opoziția intelectuală și fizică la comunism a fost relativ slabă, anihilarea disidenților petrecându-se rapid și eficient: sistemele Dej și Ceaușescu au determinat prin șantaj ori agresare, colaborarea intelectualilor și a oamenilor de rând. În mod organizat și asiduu, s-au falsificat cotidianul și istoria, a fost indusă utopia socialismului paradisiac. Prin aservire culturală, toate domeniile artei au fost utilizate în propagandă, modelele culturale au fost distruse, impostura și oportunismul au înlocuit valorile. Libertatea individuală – precară și în anii '40 - dispare, domnește cenzura pe criterii politico-sociale, acuzarea valorilor autentice de „cosmopolitism”. După modelul lui Stalin, ce redenumise orașe cu numele său, cultul personalității se conturează din ce în ce mai pregnant și la noi, prin anturajul lui Nicolae Ceaușescu. Acestuia i se inventează o biografie glorioasă, încercând a compensa imaginea penibilă a celui care a ocupat 24 de ani funcția de președinte al țării. Dacă până la moartea lui Gheorghiu-Dej, Nicolae Ceaușescu era în cel mai bun caz tolerat și adesea ironizat, odată cu accederea la conducerea PCR, președintele agramat se impune prin jocuri de culise, teroare și o echipă credincioasă, protectoare.

Trăsăturile generale pentru epoca 1945-1989 sunt: inducerea conceptului de *om nou*, condamnarea intelectualilor, lozincile proletcultiste, realitatea antagonică (favorizarea membrilor importanți ai P. C. R. într-o perioadă când oamenii de rând trăiau în sărăcie), literatura optzecistă încercând a se smulge politicului, *artă cu teză vs. artă pentru artă*. În secolul XX, majoritatea mișcărilor culturale se apropie de o ideologie, înțelegând prin aceasta religie sau politică; nazismul și comunismul au fost curentele ce au exploatat la maximum arta. Unul dintre cele mai bizare fenomene cultural-politice a fost migrarea suprarealiștilor către socialism.

Esticul, românul în cazul nostru, își conștientizează de mult ipostaza inferioară și mai degrabă visează la normalitatea civilizației occidentale: economie puternică, învățământ în bune condiții, transport modern, siguranța vieții, cultură în mass-media, servicii medicale adecvate, motive de a rămâne în țară. Cunoscutele frustrări și cauzele acestora au modelat spiritualitatea și personalitatea națională. *Unirea în cuget și-n simțiri* nu a fost vreodată calitatea reprezentativă a locuitorilor din spațiul carpato-danubiano-pontic. Acest minus

al colectivității românești este relaționat de unii cercetători cu apariția ironiei și a umorului negru în țara noastră. Un banc din anii ceaușiști la aceasta se referea: „Persoana care ascultă bancuri politice ia un an de pușcărie. Cel care spune, ia trei ani. În schimb, cel care nici nu spune, nici nu ascultă ia șapte ani de pușcărie. De ce? Pentru că nu participă la viața politică a țării.”[4]

Mai desprindem de aici o idee: fiind cunoscută practica Securității care uneori aresta, apoi căuta/ fabrica probe, oricine era considerat vinovat până la dovedirea contrariului. Că în România s-au întâmplat și se întâmplă evenimente neașteptate, constată sarcastic și Dorin Tudoran, autorul cărții *Absurdistan, o tragedie cu ieșire la mare*: „În România se întâmplă mereu lucruri foarte interesante, fiindcă nu se întâmplă niciodată ce trebuie”. [5]

Propaganda sovietoidă s-a folosit de artă și de presă, promovând așa-zii poeți, prozatori, dramaturgi, aserviți regimului Dej-Groza, Ceaușescu. Creațiile lor sunt penibile și orice intelect peste medie reacționează prin detașare amuzată; Noe Smirnov, Ion Serebreanu sunt nume destinate așezării într-o involuntară galerie a grotescului proletcultist: „strugurii luminii în teascuri mari striviți/ republicii întregi dăruiți[...]”[6] etc.

După zeci de ani contemplăm cu zâmbet amar sau rictus, compromisurile unor oameni care pentru bani și o relativă libertate, au pactizat cu sistemul totalitar. Adrian Cioroianu a analizat cu multe prilejuri anii totalitarismului în România, identificând și cauzele apariției umorului sarcastic al populației:

„Din cauza ineficienței cronice a economiei, din cauza sistării importurilor și îndreptării unei mari părți de producție către export, din cauza, în fine, aplicării unui program drastic de economisire a carburanților și energiei electrice, viața de zi cu zi a românilor a căpătat trăsături aflate la limita dintre coșmar și teatrul absurdului. În final, Ceaușescu și-a văzut visul cu ochii: în martie 1989 România a anunțat că și-a lichidat toate datoriile externe și că este capabilă de o inversare a rolurilor — adică devenea astfel o țară care putea acorda credite la rândul său. Pentru Nicolae Ceaușescu, nu există nici o îndoială, aceasta reprezenta suprema victorie în fața cercurilor financiare occidentale; pentru poporul român era însă mult prea târziu. Fusese o victorie a la Pyrus: tot ceea ce alimentase cândva popularitatea Conducătorului se ruina odată cu nivelul de viață al celor conduși, devenit mai problematic ca niciodată.” [7]

„Nimic nu poate exemplifica mai bine acest straniu melanj decât umorul negru născut și colportat în această perioadă, decât glumele (*bancurile*) românilor: câteodată Ceaușescu este ascuns în spatele apelativului *Maoșescu* (amalgam între numele său și cel al lui Mao, inițiatorul revoluției culturale chineze). Tot în bancuri, Bucureștiul devine *Ceaușima* (Ceaușescu plus Hiroșima)”. [8]

Lipsurile materiale, dezamăgirea, frustrările au dus la detestarea P.C.R. și la ură față de familia Ceaușescu. Violența imaginarului din bancuri și anecdote este nemaîntâlnită în fostul „bloc comunist”, motivul uciderii cuplului Nicolae și Elena Ceaușescu revine obsedant în umorul sadic al anilor '80.

Autoironia est-europeană e transparentă în celebra carte a lui I. D. Sîrbu, *Adio, Europa!*. Romanul - scris în cei mai grei ani ceaușiști - este o „istorie ieroglifică” modernă; ținutele comicului grotesc sunt: *misticismul* incriminat de comuniști, supraviețuirea ortodoxiei, nepotismul, condamnarea din motive politice, *reeducarea*, dezbinarea, accederea nemeritată, oltenii (familia lui Nicolae Ceaușescu era din această zonă), ocupația rusă, balcanismul *Isarlâkului* românesc imaginat, limitarea consumului cultural la zona est-europeană, interesul românilor pentru lucrurile străine, slugărnicia, adaptarea, simbolistica verdelui legionar și a roșului comunist, lipsurile materiale, specula cu alimente, frica, ședințele de partid, cuplul atotștiutor Nicolae și Elena Ceaușescu, comerțul ilicit cu filme, cenzura, îndoctrinarea, exportul în ciuda lipsurilor interne, discursurile demagogice prezente în mass-media, supravegherea, interceptările.

Discursul narativ folosește ironic expresii frecvente în „limba de lemn” a partidului comunist: *misticismul*, *materialismul dialectic*, *dușmanii poporului*, *proletariatul*, *imperialismul reacționar*, *agitator*.

„Ultimele zile ale regimului comunist. Reședința de la Snagov este înconjurată de mulțimea care cere capul lui Ceaușescu. În lipsă de orice speranță, demolatorul de biserici își recapătă credința:

- Doamne! se rugă el fierbinte, ajută-mă să fac un salt în timp și să mă trezesc într-un loc în care să fiu în siguranță. Și dacă se poate, să-mi păstrez funcția, adăugă el șoptit. Pământul se cutremură...

Nea Nicu deschise ochii. Interior luxos, el mult mai tânăr, într-un pat cu baldachin, în cămașă de noapte cu broderii fine, țesute cu fir de aur. Un majordom cu perucă și ciorapi trei-sferturi îi zimbi prietenos:

- Bună dimineața, Alteță!

- Unde sunt? Cine sunt? întrebă cel mai iubit fiu al poporului, pe un ton dictatorial.

- He-he! Glumiți, desigur, Excelență! Sunteți însuși Arhiducele Franz Ferdinand, primul. Unde să ne aflăm altundeva decât în vastul palat de la Viena? - Bine! zise Ceaușescu intrând rapid în pielea personajului, deși nu auzise de el. Ce program avem azi?

- Azi facem bagajele. Mâine plecăm la Sarajevo.”

Anecdota este complexă, cuprinzătoare; identificăm coordonate spațio-temporale diferite, o relaționare interesantă a sorții celor doi conducători. Amândoi au sfârșit împușcați și este sugerat - în mod sarcastic – ineluctabilul. Trimiterile cultural-istorice spre *Alexandru Lăpușneanul* și episodul asasinării arhiducelui (Sarajevo, 28 iunie 1914) conferă anecdotei un aspect livresc, destinând-o unui receptor avizat.

„Câțiva români hotărăsc să-l omoare pe Ceaușescu și angajează un asasin profesionist. Cel ales și-a pregătit îndelung și minuțios atentatul. În ziua hotărâtă, însă, a dat greș. La anchetă, securiștii, care-i cunoșteau performanțele, l-au întrebat, intrigati, cum a fost posibil.

- Cum să vă spun? Eu sunt obișnuit să-mi fac treaba în liniște, să mă concentrez atunci când trag. Până acum nu mi s-a mai întâmplat ca, în momentul decisiv, toată lumea din jurul meu să strige continuu: Trage, mă, odată, trage!!!” [9]

Prezenta anecdotă numai cât îl evocă pe Nicolae Ceaușescu; ea sintetizează dorința unanimă de înlăturare a președintelui comunist, fiind sugerat și faptul că Securitatea însăși ar fi dorit-o.

Încă din 1945 s-au remarcat prin curajul vecin inconștientei, asumându-și riscuri enorme, artiști precum Constantin Tănase, Păstorel Teodoreanu, Jean Moscopol, satirizând regimul rusofil. Exemplificăm țintele ironiei artistice anticomuniste în cupletele lui Jean Moscopol:

- Obediența față de sovietici:
„Ce frumoasă este viața/ Când joci tenis dimineața,
Iar la prânz te deranjezi/ Să-ți dea rușii să semnezi.” [10]
- Parvenirea non-intelectualilor în funcții ale aparatului de stat (trăsăturile „omului nou”, cu „origine sănătoasă”):
„Și ajungi din potcovar/ În guvern subsecretar.
Ce frumos e când vin rușii/ Și îți spun din dosul ușii
Cum să vorbești, cum să taci/ Și pe-apostolu’ să faci.” [12]
- Deschiderea către violență și compromis
„Într-o țară comunistă,/ Când ești fire arivistă
Ș-ai un caracter sinistru,/ Poți ajunge chiar ministru
După ce-ncasezi la prime/ Și te faci părtaș la crime.” [13]
- Totalitarismul, abuzurile:
„Când sovieto-comitetul/ Îți cere autoportretul,/ Țăsta-i semn că nu-i mai plăci/
Și că autocritica ai să-ți faci./ După ce-ți gălesc ei buba,/ Urmează autoduba/ Și
apoi toată istoria/ Se termină cu autopsia./ Roata lumii se învâртеște/ Țac, țac,

țac./ Și orice crimă se plătește/ Țac, țac, țac./ Comunismu' întâi te ajută/ Țac, țac, țac./ Și apoi te execută/ Pac, pac, pac." [14]

În ultimul citat sesizăm intertextualitatea și parodia: cântecul satiric folosește linia muzicală și refrenul cunoscutei melodii „Morărița”. Finalul aduce o substituție macabră, zgomotul roții de moară este înlocuit cu onomatopeea imitând împușcătura. Chiar genealogia lui Jean Moscopol se leagă de subiectul lucrării noastre, el având ascendență greco-bulgară.

Satira deschisă dintre 1944-1948 a hărțuit sistemul sovietoid, iar umorul anticeaușist (deși, în unele realizări, savuros) a fost înlocuitorul adevăratei opoziții și un refugiu în pseudolupta cu totalitarismul.

Note

[1] <http://www.romanalibera.ro/aldine/zece/mic-dictionar-de-umor-363345>

[2] <https://istoriiregasi.wordpress.com/2011/01/10/cortina-de-fier/>

[3] Lucian Chișu, Laurențiu Hanganu, *Literatura în epoca totalitarismului*, Editura Printech, București, 2008. p. 302

[4] <http://jurnalul.ro/scinteia/special/cantarea-romaniei-faza-pe-cartier-parodiindu-i-pe-clasici-319434.html>

[5] Dorin Tudoran, *Absurdistan: o tragedie cu ieșire la mare*, Editura Polirom, Iași, 2006. p. 4

[6] Lucian Chișu, Laurențiu Hanganu, *Literatura în epoca totalitarismului*, Editura Printech, București, 2008. p. 44

[7] Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx*. Editura Curtea Veche, București, 2013 p. 471

[8] Ibidem

[9] <http://jurnalul.ro/scinteia/special/tovarasul-nicolae-ceausescu-eroul-cel-mai-iubit-al-bancurilor-oamenilor-muncii-din-rsr-519923.html>

[10] <http://bloguluibalan.ro/index.php/analize/191-cupletele-anticomuniste>

[11] ibidem

[12] ibidem

[13] ibidem

Bibliografie

1. Cesereanu, Ruxandra, *Imaginarul violent al românilor*. Editura Humanitas, București, 2003

2. Chișu, Lucian, Laurențiu Hanganu, *Literatura în epoca totalitarismului*, Editura Printech, București, 2008
3. Cioroianu, Adrian, *Pe umerii lui Marx*. Editura Curtea Veche, București, 2013
4. Evseev, Ivan, *Enciclopedia Semnelor și Simbolurilor Culturale*. Timișoara, Editura Amacord, 1999
5. Freud, Sigmund, *Psihologia colectivă și analiza eului*. Editura Mediarex. București, 1995
6. Fontanier, Pierre, *Figurile limbajului*. Editura Univers. București, 1977
7. Jankélévitch, Vladimir, *Ironia*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994
8. Jolles, André, *Forme simple*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2012
9. Le Bon, Gustave, *Psihologia mulțimilor*. Editura Antet. București, 2012
10. Lewis, Ben, *Istoria comunismului prin bancurile epocii*. Editura Meteor Publishing, București, 2015
11. Negrici, Eugen, *Poezia unei religii politice. Patru decenii de agitație și propagandă*. Editura Pro, București, 1995. p. 33
12. Soare, Florin (coord.), *Politică și societate în epoca Ceaușescu*. Editura Polirom, 2014
13. Zafiu, Rodica, *Limbaș și politică*. Editura Universității din București, 2007
14. Wellek, René; Warren, Austin, *Teoria literaturii*. Bucuresti, 1967

Webografie

1. <http://www.romanalibera.ro/aldine/zece/mic-dictionar-de-umor-363345>
2. <https://istoriiregasi.wordpress.com/2011/01/10/cortina-de-fier/>
3. <http://jurnalul.ro/scinteia/special/cantarea-romaniei-faza-pe-cartier-parodiindu-i-pe-clasici-319434.html>
4. <http://jurnalul.ro/scinteia/special/tovarasul-nicolae-ceausescu-eroul-cel-mai-iubit-al-bancurilor-oamenilor-muncii-din-rsr-519923.html>
5. <http://bloguluibalan.ro/index.php/analize/191-cupletele-anticomuniste>

Corpus

1. Tudoran, Dorin, *Absurdistan: o tragedie cu ieșire la mare*. Editura Polirom, Iași, 2006
2. . Sîrbu, I. D, *Adio, Europa!*.Editura LiterNet, Brașov, 2004